

УДК 902. 2: 069. 8 (091) (477) «192/193»

Музейна археологія Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: до постановки проблеми

Пудовкіна Анна

Пудовкіна Анна. Музейна археологія Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: до постановки проблеми. У статті розглядається сучасний стан розробки проблеми музейної археології 1920-х – першої половини 1930-х рр. та перспективні напрями дослідження у цій галузі історії вітчизняної археологічної науки. Визначено основне коло питань для наукових розвідок щодо археологічних польових досліджень музейних установ Радянської України зазначеного періоду. Уточнюється низка понять та пропонується термін «музейна археологія». **Ключові слова:** Україна, музеї, «музейна археологія», історія археології, наукова проблема.

Пудовкіна Анна. Музейна археология Советской Украины в 1920-х – первой половине 1930-х гг.: к постановке проблемы. В статье рассматривается современное состояние разработки проблемы музейной археологии 1920-х – первой половины 1930-х гг. и перспективные направления исследования в этой области отечественной археологической науки. Определен основной круг вопросов для научных изысканий, касающихся археологических полевых исследований музейных учреждений Советской Украины указанного периода. Уточняется ряд понятий и предлагается термин «музейная археология». **Ключевые слова:** Украина, музеи, «музейная археология», история археологии, научная проблема.

Pudovkina Anna Museum Archaeology in the Soviet Ukraine 1920 – first half of 1930: Statement of the Problem. The article deals with the current state of discussion of the problems of museum archaeology in 1920s – first half of 1930s and future directions of research in this area of national archaeological science. The main range of issues in research concerning archaeological fieldwork of museum institutions of the Soviet Ukraine in the aforementioned period. A number of concepts is clarified and the term “museum archeology” is put into scientific circulation. **Keywords:** Ukraine, museums, archeology museum, the history of archeology, the scientific problem.

Археологічна діяльність музейних установ Радянської України у 1920 – х – першій половині 1930 – х рр. є вагомою складовою загалом вітчизняних археологічних досліджень зазначеного періоду. Вивчення науково-дослідної діяльності музейних установ у галузі археології являє проблему, що потребує конкретних формулювань, визначення магістральних напрямів дослідження, окреслення тематичних груп та підтем, розробку термінологічного та уточнення понятійного апарату.

Участь музейних установ в польових археологічних дослідженнях 1920 – х – першій половині 1930 – х рр. та здобутки музейних робітників у царині наукової обробки здобутих артефактів висвітлювалися у низці наукових робіт. Зокрема, варто виокремити тогочасні музейні та академічні фахові збірки, що носили хронікальний характер – збірники Волинського науково-дослідного музею [5], Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею [6], Полтавського державного музею ім. В. Короленка [7], літопис Херсонського історико-археологічного музею [11; 12], «Короткі звідомлення» Всеукраїнського археологічного комітету [8; 9] тощо.

Перші спроби досягнути музейну археологію в контексті історії археологічного знання були зроблені у післявоєнні роки. І. Г. Шовкопляс, акцентуючи увагу на археологічних здобутках позаакадемічних установ УРСР, згадує діяльність низки державних, обласних та районних музеїв [27]. В. Ф. Генінг зазначає, що «основними центрами, навкруги яких зосередились краєзнавчі роботи на місцях, у тому числі охорона та обстеження археологічних пам'яток, у 1920-30-х рр. стають краєзнавчі музеї» [2, 47-48]. П. П. Курінний подає перелік музейних установ у польових археологічних дослідженнях, особливу увагу приділяє археологічним студіям директора Дніпропетровського краєзнавчого музею Д. І. Яворницького та Дніпрельстанській археологічній експедиції Наркомосу, участь у якій активно брали місцеві музейники [10]. Після тривалої перерви інтерес до музейної археології 1920-х рр. відновився у наукових розвідках сучасних дослідників. О. Є. Черненко, досліджуючи створення археологічної колекції Чернігівського історичного музею, відтворила історію музейних археологічних розкопок 1920-х рр. [25, с. 49-55], С. П. Шевчук присвятила увагу археологічним дослідженням музеїв Запоріжжя у 1920-30-х рр. [26], М. В. Потупчик та М. Є. Потупчик у контексті історії археологічних досліджень Вінниччини, розглянули археологічну діяльність співробітників Волинського науково-дослідного музею [14]. Перелічені сучасні дослідження характеризуються викладом конкретних фактів щодо певної музейної установи чи археологічних студій певних музейників, разом з тим феномен археологічних досліджень, що проводились музеями Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр., не розглядається як комплексне явище.

Огляд наведених праць, робить очевидними прогалини у низці питань, як суто практичного, так і методико-теоретичного характеру, у проблематиці історії археології 1920-х – першої половини 1930-х рр. Тож метою даної статті є постановка проблеми комплексного вивчення археологічної діяльності музеїв Радянської України як нового актуального напрямку дослідження історії вітчизняної археологічної науки. Ми вважаємо за доцільне виокремити у проблемі магістральні напрями дослідження. У рамках цих напрямків виокремимо кілька тематичних груп, запропонуємо варіанти вирішення поставлених питань у контексті проблеми дослідження археологічної діяльності музейних закладів Радянської України.

Вивчення археологічної діяльності музейних установ 1920-х рр. як проблема наукового дослідження, має два провідні напрямки, що суттєво різняться один від одного: методико-термінологічний та науково-практичний.

Методико-термінологічний напрям дослідження проблеми археологічної діяльності музейних установ Радянської України передбачає постановку та вирішення низки питань теоретичного гатунку:

– якого змісту у 1920-ті рр. надавали поняттям «музей», «археологічна екскурсія», «рекогносцировка», «розкопка» тощо?

– які терміни необхідно використовувати, уточнювати, створювати та залучати у процесі дослідження археологічної діяльності музеїв (наприклад, термін «музейна археологія»)?

– яким чином можна використати існуючі методико-термінологічні здобутки дослідження історії суміжних із археологією наук у вивченні науково-дослідної діяльності музеїв Радянської України?

У рамках науково-практичного напрямку вирішуються питання наступного змісту:

– скільки музейних установ в Радянській Україні проводили польові археологічні дослідження?

– які були джерела фінансування експедицій?

– які установи виконували роль консолідуючого наукового центру, визначали напрями, характер, методик музейних досліджень у галузі археології?

– якою була загальна кількість археологічних пам'яток, досліджених у 1920-х – першій половині 1930 рр. музейними співробітниками?

– до яких хронологічних періодів належать археологічні пам'ятки, виявлені та досліджені в рамках музейної археології зазначеного періоду?

– яку роль відігравали окремі особистості у музейній археології Радянської України?

– чи є можливість говорити про формування наукових шкіл музейної археології?

– які періоди можна виокремити у археологічній діяльності музеїв 1920-х – першої половини 1930-х рр.?

– які критерії можуть бути покладені в основу подібних періодизацій музейної археології?

– наскільки доречним є використання методологічного досвіду, набутого музейниками-археологами зазначеного періоду, щодо сучасних польових досліджень?

Розглянемо деякі із запропонованих дискусійних питань в рамках методико-термінологічного напрямку проблеми археологічних досліджень музеїв Радянської України у 1920-х рр.

Якого змісту надавали поняттям «музей», «археологічна екскурсія», «рекогносцировка», «розкопка» тощо? Що ж представляв собою «музей» 1920-х рр. Микола Шарлемань, видатний біолог та член екскурсійно-виставочно-музейної секції Головного політосвітнього управління на початку 1920-х рр., зазначав: «большинство существующих на Украине музеев преследуют не только популяризаторские цели, но и научные, накопляя материал для специальных исследований. Зачастую научная часть музея совершенно подавляет часть популяризаторскую и учебную. В провинции – музеи этого типа выполняет огромную работу. Они являются своего рода маленькими академиями, в которых сосредотачивается зачастую вся работа по обследованию местной природы на Украине» [17, арк. 7]. Микола Криворотченко, організатор та голова Українського комітету краєзнавства, визначав музей як «свободный научный институт» [16, арк. 3]. Вичерпної характеристики надав музею як установі Василь Дубровський, історик, лінгвіст та завідувач музейно-бібліотечною секцією Управління наукових установ УСРР у 1920-х рр.: «Сучасний музей складається з трьох взаємно-обумовлених елементів: 1) збірок пам'яток культури чи природи, науково підібраних і науково експонованих (повністю чи частково); 2) кваліфікованих у тій чи іншій науковій галузі співробітників та 3) їх роботи, як науково-дослідної так і політосвітньої [...] наукові знання й носії цього знання, це база для всякої справжньої музейної роботи. Музеї є наукова установа і [...] «інтегральність» освітнього використання музеїв є тільки один з прикладних наслідків цієї основної наукової роботи в музеї» [4]. Не менш вагомим є з'ясування змісту, яким дослідники наповнювали у 1920-ті рр. суто археологічні поняття. Ось як Сергій Гамченко, завідувач археологічним відділом Волинського науково-дослідного музею та дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету, визначає фази археологічних досліджень:

«1. Рекогносцировка. Первісна фаза дослідів. Польова реєстрація першоджерел (їх решток) пам'яток культури. Схема: збір із поверхні зразків матеріалів, щоденник: запис – де, що, коли, хто, при яких умовах відкрито, зовнішній вигляд, легенда, переказ, план (масштабний), профілі (тла), проміри (в метрах), сохрannість, хто доглядає тощо; до цього додатком: карта подорожі, фотознімки, малюнки, кресленики тощо.

2. Розвідка. Повторна стадія дослідів. Встановлює діагнозу пам'яток культури. Програм-схема: щоденник: запис де, що, коли, хто, при яких

умовах досліджується, перекази, легенди, зовнішній огляд, як спостерігається в вертикальній проекції – відсвічується край яру, кола, берега, обріз глинища, рову тощо, як проглядає з поверхні площі, на останній з головних сторін обрію по траншеї і якраз засипані, без поглиблення в рештки, план (масштабний), розрізи (шир), проміри (в метрах), зразки тощо. Додаток: орієнтировка, масштабна карта, фотознімки, кресленики, малюнки тощо.

3. Розкопки. Остання фаза польових дослідів. Вони – всебічне польове вивчення першоджерел пам'яток культури, які під час праці гинуть по формі, але виникають, відроджуються щойно. Праця відповідає загальному плану дослідів пам'яток культури. Вона вичерпує, найкращими методами досліджує першоджерела. Її щоденник має програмом: акти, плани, розрізи, малюнки, кресленики, фотознімки, спостереження, висновки тощо. Додаток: здобуті матеріали, зразки, що відповідають лабораторному студіюванню першоджерел, фіксують культуру, її людність, побут тощо» [3, арк. 17 зв.].

Уточнення та визначення змісту понять, що вживались у тогочасних археологічних дослідженнях музеїв Радянської України дасть змогу сучасним науковцям уникнути різночитань під час роботи з архівними матеріалами та наукового обговорення здобутих результатів.

Які терміни необхідно використовувати, уточнювати, створювати та залучати у процесі дослідження археологічної діяльності музеїв (наприклад, термін «музейна археологія»)? Розробка нового наукового напрямку завжди супроводжується науковим термінотворенням, не є виключенням й проблема дослідження археологічної діяльності музейних установ Радянської України. На нашу думку, доцільним є введення у науковий обіг терміну «музейна археологія» у значенні археологічних досліджень, що проводяться за активної участі музейних співробітників у певний період. Музейна археологія – це специфічний вид науково-дослідної діяльності музеїв, що передбачає організацію і проведення польових досліджень, лабораторно-камеральну обробку здобутих матеріалів, введення їх у науковий обіг, використання у експозиційній діяльності музейної установи. Можливо, під час подальшої розробки проблеми дослідження археологічної діяльності музеїв Радянської України будуть сформульовані та введені у науковий обіг й інші дефініції.

Перейдемо до аналізу деяких питань, що висунені в рамках науково-практичного напрямку проблеми музейної археології.

Скільки музейних установ в Радянській Україні проводили польові археологічні дослідження? В процесі вивчення участі музеїв Радянської України у польових археологічних дослідженнях автором було встановлено, що кількість їх коливається в межах 50-60 музейних закладів [20; 22]. До сьогодні дискусійною є участь у археологічних дослідженнях низки музеїв – Тульчинського, Богуславського, Запорізького, Артемівського, Лисичанського. Така ситуація обумовлена неповнотою джерельної бази, поганою збереженістю документальних

свідчень. Низка музеїв Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. в межах позамузейної діяльності: «оглядали городища... (не маючи коштів, тільки й можна оглядати)» [20, арк. 421], «збирали деякі кістки мамонта, носорога та ін.» [22, арк.336 зв.], «мали на меті зробити розкопки» [20, арк. 56], «всебічно вивчали місцевий край» [20, арк. 62]. Тож виникає питання, чи правомірно захищувати такі музеї, до установ, що проводили польові археологічні дослідження? Питання це може бути вирішеним шляхом опрацювання матеріалів регіональних архівів та наукових фондів провінційних музейних установ, що інколи містять унікальні свідчення для відтворення локальної історії.

Чи можна виявити джерела фінансування археологічних експедицій? У більшості своїй музеї отримували державні (розподілялись у Фінансово-економічному управлінні УСРР згідно з річним операційним планом та кошторисом установи), місцеві (по можливості надавали місцеві виконавчі комітети) та спеціальні (оплата відвідувань музеїв) кошти для своєї діяльності. Проте наповненість бюджету музейних інституцій на науково-дослідні потреби залежала від адміністративного підпорядкування установ. Часта зміна «музейного центру» (Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва, Головне управління в справах музеїв, охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи, екскурсійно-виставочно-музейний відділ Головного політосвітнього управління НКО УСРР, Науковий Комітет (Управління науковими установами) Головного Управління професійної освіти НКО УСРР) [18, арк. 19] у першій половині 1920-х рр. мала наслідком порушення фінансування, а відтак труднощі із реалізацією археологічних досліджень. Як приклад можна навести ситуацію у Дніпропетровському музею: «у період 1917–1922 рр. наукова робота не велась, директор та сторож намагалися врятувати те що було. У вересні місяці 1922 року музей було пограбовано, взято найцінніші речі. Тільки з початку 1923 року музей певно знаходиться у віданні Катеринославської Губполітосвіти, звідти одержуючи на існування кошти й відповідне керування. Роки 1924–1925, а особливо тоді, коли музей 18 травня 1925 року перейшов у відання Головнауки й на державне постачання, розпочинається не тільки звичайна робота музею, а й археологічні розкопки курганів з студентами істориками місцевого ІНО та науковими співробітниками міста. За відсутністю коштів музей ні як не може до кінця ці плани довести...» [23, арк. 25].

Які установи виконували роль консолідуючого наукового центру, визначали напрями, характер, методику музейних досліджень у галузі археології? Серед таких установ варто відмітити Управління науковими установами НКО УСРР, Всеукраїнський археологічний комітет, Український комітет краєзнавства. Лише в контексті аналізу загальних рис

* Позамузейна діяльність музеїв – різнопланові експедиції музейних співробітників з вивчення місцевого краю.

діяльності цих установ можна розглядати музейну археологію Радянської України як комплексне явище. Крім того серед самих музейних інституцій виділялися т.зв. «центри», що керували роботою невеликих краєзнавчих музеїв. Наприклад, Волинський науково-дослідний інститут (скеровував роботу Коростенського музею) [1, с. 19-21], Харківський історико-археологічний музей (впливав на археологічні дослідження Ізюмського, Охтирського та ін. музеїв) [19], Чернігівський музей (виступав у якості керуючої установи щодо Новгород-Сіверського, Сосницького, Конотопського музеїв) [21, арк. 381-414]. Зв'язки наукових інституцій того часу та характер цих зв'язків потребують подальшого уточнення.

Яку роль відігравали окремі особистості у музейній археології Радянської України? Чи є можливість говорити про формування наукових шкіл музейної археології? Загальна кількість археологів, що працювали на теренах Радянської України у 1920-30-х рр. складає близько двохсот осіб, здебільшого це були науковці, що працювали в музейних чи-то академічних установах. Доля багатьох з них лишається невідомою, оскільки майже всі вони стали жертвами репресій і були звинувачені у 1930-х рр. у «буржуазному націоналізмі». Можна з упевненістю стверджувати, що в процесі дослідження музейної археології науковці матимуть змогу відкривати все нові й нові «загублені» імена, персоналізуючи вітчизняну археологічну науку. Що ж до питання наукових шкіл, то наразі можна констатувати формування подібних осередків у кількох містах України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. Здебільшого це були колективи вчених, де під керівництвом лідера колективу здійснювалась реалізація дослідної програми, в основі якої лежали ідеї голови наукового осередку, отримувало фахову підготовку молоде покоління дослідників, затверджувались особливі норми взаємовідносин між членами наукової школи як дослідницького колективу [13, с. 17-18]. Наукові школи консолідувались при Одеському (С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко, Е. Г. Оксман, О. Ф. Лагодовська та інші), Харківському (О. С. Федоровський, О. О. Патапов [Потапов], Г. І. Тесленко та інші), Дніпропетровському (Д. І. Яворницький, П. А. Козар), Херсонському (В. І. Гошкевич, І. В. Фабриціус, А. В. Добровольський) історико-археологічних музеях, Кабінеті антропології у Києві (М. Я. Рудинський, М. С. Мушкет, Н. О. Берегова та інші). У процесі подальшої розробки питань біографістики та ролі особистості вченого у археологічній діяльності музеїв України з'явиться можливість докладно простежити процес формування та життєдіяльності наукових шкіл музейної археології, виявити загальне й особливе у їхньому науковому доробку.

Які періоди можна виокремити у археологічній діяльності музеїв 1920-х – першої половини 1930-х рр.? Створення періодизації археологічної діяльності музеїв Радянської України вимагає уточнення критеріїв виділення періодів, а також володіння великим фактичним матеріалом щодо розвідок, рекогносцировок та розкопок. Зважаючи на

той масив інформації, що вже відомий автору, а також корелюючи отримані факти музейної археологічної діяльності з періодизаційними схеми у краєзнавчій роботі (зокрема, періодизація розроблена Віктором Прокопчуком [15]), пропонуємо виділяти три етапи у музейній археології 1920-х – першої половини 1930 рр. Перший період – становлення та організацій музейних осередків як центрів регіональної археології (1919-1923 рр.), цей етап позначився поодинокими польовими роботами, що проводились головним чином музеями дореволюційної доби (Одеський, Харківський, Київський тощо), переважна ж більшість музеїв України в цей час займалася збиральництвом культурних цінностей поміщицьких колекцій, отриманих у спадок від царської Росії. Другий період – розквіт польової музейної археології (1924-1930 рр.), час, коли більшість музеїв проводили розвідки, рекогносцировки та розкопки. Третій період – згасання археологічної діяльності музеїв Радянської України через наступ на національну науку, масові репресії археологів-музейників, знищення осередків краєзнавства (1930-1934 рр.). На цьому етапі поодинокі музейні інституції «за інерцією» проводили археологічні дослідження, головним чином археологічно дієвими залишились історико-археологічні музеї республіканського значення. Подальша розробка цієї теми дасть змогу конкретизувати критерії виділення періодів розвитку музейної археології Радянської України та уточнити основні характерні риси музейної справи в межах виділених періодів.

Підсумовуючи наведену наукову розвідку, варто констатувати факт наявності у сучасній історії вітчизняної археологічної науки актуальної проблеми дослідження музейної археології Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. У рамках цієї проблеми виокремлюються два магістральні напрями досліджень – методико-термінологічний та науково-практичний. У рамках методико-термінологічного напрямку автором запропоновано термін «музейна археологія» та визначено зміст низки понять. Під час розгляду підтем науково-практичного напрямку визначено приблизну кількість музеїв Радянської України, що проводили польові археологічні дослідження (50-60 музейних закладів), окреслено особливості фінансування музейних розвідок та розкопок, запропоновано періодизацію музейної археології 1920-х – першої половини 1930-х рр. тощо. Разом з тим наведені результати не вичерпують змісту всіх підтем у рамках науково-практичного та методико-термінологічного напрямків проблеми дослідження археологічної діяльності музеїв Радянської України. Музейна археологія 1920-х – першої половини 1930-х рр. потребує подальшого дослідження як комплексне явище української археології.

Література

1. *Бюлетень* Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – Ч. I. – К., 1925.
2. *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов) / В. Ф. Генинг. – К., 1982.
3. *Державний архів* Київської області. – Ф. Р-212. – Оп. 1. – Спр. 9. – 55 арк.
4. *Дубровський В. В.* Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні / В. Дубровський // Український музей. – Збірник I: Репринтне видання 1927 року. – К., 2007. – С. 13-26.
5. *Збірник* / Волинський науково-дослідний музей. – Т. I. – Житомир, 1928.
6. *Збірник* / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей. – Т. I / [голов. ред. Д. І. Яворницький]. – Дніпропетровськ, 1929.
7. *Збірник* / Полтавський державний музей ім. В. Короленка. Т. I / [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава, 1928.
8. *Коротке звітлення* Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. – К., 1927.
9. *Коротке звітлення* Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926.
10. *Курінний П. П.* Історія археологічного знання про Україну / П. П. Курінний. – Мюнхен, 1970.
11. *Літопис* музею. 1927 – 28. – Херсон, 1929. – Вип. 9.
12. *Літопис* музею. Червоні роки 1917-27. – Херсон, 1927. – Вип. 8.
13. *Мельникова О. М.* Пермская научная археологическая школа О. Н. Бадера / О. М. Мельникова. – Ижевск, 2003.
14. *Потупчик М. В., Потупчик М. С.* Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х – першій половині 40-х років / М. Потупчик, М. Потупчик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/198>. Доступ – 19.05.2010р.
15. *Прокопчук В. С.* Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2009.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 704. – 23 арк.
17. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 780. – 12 арк.
18. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 456. – 195 арк.
19. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 469. – 156 арк.
20. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 262. – 508 арк.
21. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 730. – 808 арк.
22. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 172. – 383 арк.
23. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3418. – 41 арк.
24. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 443. – 372 арк.
25. *Черненко О. Є.* Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896-1948 рр.) / О. Є. Черненко // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007.
26. *Шевчук С. П.* Археологічна діяльність краєзнавчих музеїв на Запоріжжі в 20-30 рр. / С. П. Шевчук // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 1999. – Т. VII. – С. 194-199.
27. *Шовкопляс І. Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К., 1969.